

Luboš Švec

**PERESTROJKA, POBALTSKÉ REPUBLIKY
A ČESKOSLOVENSKO 1988–1991**

edice **bod**

Luboš Švec

**PERESTROJKA, POBALTSKÉ REPUBLIKY
A ČESKOSLOVENSKO 1988–1991**

DOKOŘÁN

Luboš Švec

PERESTROJKA, POBALTSKÉ REPUBLIKY A ČESKOSLOVENSKO 1988–1991

© Luboš Švec, 2013

Publikace je výstupem grantu Grantové agentury České republiky č. 409/09/1440.

Recenzovali: doc. Vratislav Doubek, Ph.D., PhDr. Vaidas Šeferis, Ph.D.

Všechna práva vyhrazena. Žádná část této publikace nesmí být rozmnožována a rozšiřována jakýmkoli způsobem bez předchozího písemného svolení nakladatele.

Druhé vydání (první elektronické).

Odpovědná redaktorka Tereza Hříbová.

Grafická úprava, obálka (s použitím fotografie Martina Štolla) a sazba (pdf) Tomáš Zeman.

Konverze do elektronické verze Tomáš Zeman.

Vydalo v roce 2013 nakladatelství Dokořán, s. r. o., Holečkova 9, Praha 5,
dokoran@dokoran.cz, <http://www.dokoran.cz> jako svou 650. publikaci
(125. elektronická).

ISBN 978-80-7363-593-0

Publikace je výstupem grantu Grantové agentury České republiky č. 409/09/1440.

Recenzovali:

doc. Vratislav Doubek, Ph.D.

PhDr. Vaidas Šeferis, Ph.D.

© Luboš Švec, 2013

ISBN 978-80-7363-564-0

Obsah

1. Téma v historiografii a publicistice	11
Protagonisté perestrojky versus její kritici a odpůrci	15
„Zpívající revoluce“ a její protagonisté	19
Litevská cesta: patos revoluce, její hrdinové a oběti	21
Lotyšské „třetí obrození“	25
Estonská cesta do Evropy	28
Sovětská perestrojka, její československá imitace a sametová revoluce	29
2. Perestrojka v SSSR	36
Chápání pojmu perestrojky	36
Periodizace perestrojky	39
Konzervativní etapa 1985–1987	40
Glasnosť a demokratizace 1987–1989	45
Centrum, periferie a národnostní konflikty 1989–1991	52
3. Pobaltská revoluce	62
Sovětský federalismus v teorii a praxi	62
Pobaltské republiky v sovětské federaci: regionální, republiková a národní identita	65
Historie ovlivňuje přítomnost a utváří budoucnost: „kalendářní demonstrace“ a pád sovětského paradigmatu	72
Meziválečná státnost a sovětská anexe	74
Postoj Západu k anexi	98
První občanské aktivity a mobilizace veřejnosti	103
Fenomén lidových front a „zpívající revoluce“	107
Lidové fronty a perestrojka	110
Postoj nacionalistických radikálních uskupení	118
Národnostní dimenze	119
Vztah ke komunistické straně	120
Radikalizace: od autonomie k samostatnosti	123

4. Reforma a normalizace	148
Československý faktor a jeho vnímání v Litvě, Lotyšsku a Estonsku 1988–1989	148
Přestavba, která nic nezmění: diferenciacie uvnitř KSČ	153
Obraz druhého a neformální informační kanály: litevská, lotyšská a estonská kultura a československá veřejnost	160
Obraz Československa v očích estonské, lotyšské a litevské veřejnosti	163
Normalizační režim, perestrojka a dění v Pobaltí	168
Reflexe pobaltské revoluce v československém disentu a vzájemné kontakty ...	180
5. Pobaltská otázka v československé polistopadové společnosti	
a politice	187
Občanské aktivity a Pobaltí	187
Litevská otázka v československé zahraniční politice 1990–1991	201
Transformace československé zahraniční politiky a vztah k SSSR	203
První kontakty: pokus k spolupráci mezi Estonskou lidovou frontou a Občanským fórem	211
První kontakty: litevští státníci v Praze	214
Iniciativa prezidenta V. Havla	222
Landsbergis v Praze	228
Návštěva litevské premiérky: doplnění či korekce Landsbergisovy politiky? ...	236
Zřízení zájmových kanceláří	238
Zapojení pobaltských republik do KBSE	239
Krvavý leden 1991: poločas rozpadu SSSR nebo konec středoevropské idyly?	241
Federální shromáždění a „pobaltská lobby“	246
Monitoring referenda v Lotyšsku a otázka zájmové kanceláře	249
Estonské referendum	250
Uznání a navázání diplomatických vztahů	251
Srpnový puč	258
6. Závěr	268
Summary	275
Příloha 1: Vzpomínky aktivistů Baltského svazu	282
Naděžda Slabihoudová	282

Pavel Štoll	284
Almis Grybauskas	298
Mečislav Maraulas	301
Iivi Zájedová	306
Miroslav Sychra	311
Přepis interview Václava Havla pro estonský rozhlas, 1989	316
Příloha 2: Dokumenty	325
Provolání Charty 77 k 50. výročí paktu Molotov–Ribbentrop z 26. 5. 1989 adresované německému kancléři Helmutu Kohlovi	325
Společné prohlášení představitelů občanského fóra a Lidové fronty Estonska 18. 1. 1990	326
Náměty Kanceláře prezidenta republiky na pomoc Litvě	329
Ustanovení pobaltské skupiny poslanců Federálního shromáždění ČSFR v březnu 1991	331
Protokol o obnovení vztahů ČSFR s Litevskou republikou, Lotyšskou republikou a Estonskou republikou, září 1991	332
Příloha 3: Obrazová dokumentace	333
Socha sv. Václava v listopadu 1989 s vyjádřením litevské podpory	333
Návštěva V. Landsbergise v Praze	333
Návštěva K. Prunskienė v Praze	335
Demonstrace na podporu Litvy – jaro 1990	335
Demonstrace na podporu Litvy – Václavské náměstí – jaro 1990	336
Demonstrace před sovětským velvyslanectvím – 3. 4. 1990	337
Demonstrace na podporu Litvy před sovětským velvyslanectvím v Praze – jaro 1990	338
Únor 1991	338
Podpis protokolu o obnovení diplomatických vztahů mezi ČSFR a pobaltskými státy v Tallinnu	340
Poznámky	341
Seznam použité literatury	376
Jmenný rejstřík	386

Věnováno památce Vladimíra Macury

1. Téma v historiografii a publicistice

I přes demokratizaci jsme stále sovětskými lidmi – zvyky, postoji a nejvíce svou psychologií. Nestali jsme se lidmi s vnitřní svobodou. Stále hledáme chyby u jiných, máme strach podívat se do sebe a pátrat po svých vlastních. Tato bída nás bude ještě dlouho mučit.

Alexandr Jakovlev

Překvapivý konec komunistické supervelmoci stále vyvolává u historiků a politologů otázku, proč zanikla tak snadno a tak rychle? K čemu sloužily výzkumy sovětologů, když nedokázaly prognózovat vývoj? Jaké faktory ovlivnily zánik SSSR a kdo nese vinu? Stály zisky z demontáže totalitního systému výše než důsledky vyplývající z rozpadu supervelmoci, s níž se počítalo jako s konstantou světové politiky? Faktory, které ovlivnily rozpad Sovětského svazu, a neúspěch perestrojky v jejím zamýšleném cíli lze kategorizovat do skupin vnějších a vnitřních vlivů, dlouhodobých trendů, bezprostředních podnětů a objektivně daných subjektivních rozhodovacích strategií a rolí osobností. Byl to důsledek uzbrojení v rámci úspěšné americké strategie prezidenta Reagana, sovětského zaostávání za vědeckotechnickým vývojem, zpoždění za nástupem postmoderní společnosti a rozvojem informačních technologií nebo globálních ekonomických změn, které se promítly do prudkého poklesu cen sovětských vývozních surovin? Či se jednalo spíše o krizi totalitního státu vyvolanou brežněvovskou stagnací, chybnou strategií modernizace nebo nezvládnutou demokratizací, která oživila národnostní otázku? Rozpadl se Sovětský svaz následkem národnostních konfliktů nebo neřešitelného rozporu mezi komunistickými principy a základy, na nichž byl vybudován a udržován, a vlivem demokratizačních procesů, které vyžadovaly jiný typ společenského systému a státního uspořádání? Nebo to bylo vinou nekompetentního vedení státu, které podcenilo úskalí transformace?

Paleta nadhozených otázek je široká a není možné je zodpovědět pouze touto prací. Není to ostatně ani jejím cílem. Na předložené otázky není, a ani nemůže být, jednoznačná odpověď. Budou si je zřejmě klást i další generace badatelů a zainteresované veřejnosti. Naše publikace se soustřeďuje na jeden z rozporů a konfliktů, které

ovlivňovaly průběh perestrojky – na konflikt mezi třemi pobaltskými republikami a svazovým centrem a na jeho vnímání československou společností. V poslední fázi let 1990–1991 nové československé vedení státu muselo řešit dilema mezi teoretickým uznáním oprávněnosti nejen sebeurčení, ale i obnovení nezávislosti Litvy, Estonska, a Lotyšska a podporou globálně a regionálně působících efektů spojených s gorbačovskou perestrojkou i s nově formulovanými československými národními zájmy. Vedle toho však práce zkoumá také informační zdroje a kontakty, které spoluvytvářely obraz Československa; budeme zjišťovat, jak masmédiá a hlavní politické subjekty v Litvě, Lotyšsku a Estonsku vnímaly československé dění a co vlády jednotlivých pobaltských republik očekávaly od nového vedení státu po revoluci 1989.

Perestrojka zůstane jedním z velkých témat ruských a východoevropských dějin. Není vnímána izolovaně, ale v souvislosti s dalšími procesy a přeměnami, které umožnila, jako zamýšlený proces nebo i nechtěný následek sovětské politiky. S časovým odstupem se sice bude snižovat politizace tohoto tématu, odlišná hodnotící stanoviska však přesto zůstanou. Na jedné straně se ruský pohled spojuje a poměří demontáží totalitního systému doprovázenou modernizačními a demokratizačními změnami, jimiž perestrojka začala přetvářet „sovětský lid“ na občanskou společnost, na straně druhé však také ekonomickým kolapsem začátku devadesátých let, pronikavým zhoršením sociálních poměrů a zánikem Sovětského svazu jako supervelmoci a jako státu. Jiný pohled na problematiku vychází od těch zemí, kterým důsledky perestrojky umožnily svrhnout komunistický systém a dostat se z područí sovětské nadvlády. Počítáme mezi ně nejen země bývalého východního bloku, ale i pobaltské státy, které byly anektovány Sovětským svazem za druhé světové války a byly v postavení svazových republik.

Námi zkoumané téma je vztahovým trianglem, jenž vyžaduje různost přístupů. Zahrnuje v sobě v podstatě tři velké tematické okruhy, jimž odpovídá dnes již poměrně početná literatura. Těžko si tento bibliografický úvodní esej může klást nároky na úplnost, našim cílem je pouze nástin hlavních přístupů, jejich charakteristika a motivace. První velkou skupinu tvoří literatura vztahující

se k sovětské perestrojce a rozpadu Sovětského svazu. Do druhé skupiny můžeme zařadit texty, jež se tematicky váží k ohlasu perestrojky v pobaltských republikách, disentu, ke vzniku a vývoji lidových front a k obnovení nezávislosti. Obě skupiny mají společný časový záběr a zaměřují se sice na stejné procesy, vnímají je však odlišným způsobem – prostřednictvím konfliktu centra a periferie, nacionalismu. První přístup sleduje celosovětské procesy v jejich makroměřítku, druhý se soustřeďuje na regionální tematickou výšeč související s emancipačními procesy jednotlivých republik a národů. Jestliže první okruh sleduje procesy prizmatem centra a prioritou jsou procesy, které ovlivňovaly utváření politiky centra a sovětského celku, který vystupoval proti dezintegračním tendencím, druhá skupina oproti tomu sleduje procesy prizmatem periferním – z pohledu malých národních společností s akcentem na vnímání perestrojky jako procesu, který umožnil pád totalitního systému, kulturní revoluci, osvobození od národnostního útlaku a obnovení nezávislosti. Téma národní, politické a kulturní revoluce kulminuje státně emancipačním procesem a úzce souvisí s demokratizačními procesy.

Pro některé ruské autory bylo téma perestrojky globálním procesem demokratizace a konce sovětského systému, přičemž národnostní otázku vnímali převážně jako brzdu a destruktivní element; jeden ze závažných faktorů, které způsobily neúspěch změn a rozklad Sovětského svazu.¹ Perestrojka společnost vytáhla z totalitní „mrazničky“, v níž byla prezentace zájmů republik, národů a národností spojována s „buržoazním nacionalismem“ a umlčována, umožnila vystupovat s republikovými a národními požadavky a uvolnila předchozí striktní podřízenost. Přesah přes hranice pohybu stanovené centrem byl však stále klasifikován cejchem separatismu a buržoazního nacionalismu. Stejný proces, viděný z druhého břehu, byl hodnocen jako osvobození z národnostního útlaku – osvobozenecký zápas, který skončil rozkladem sovětského impéria, jež národnostní problematiku neřešilo spravedlivým způsobem, ale drželo ji násilným způsobem „pod pokličkou“ totalitního systému. Deklarovaný sovětský internacionalismus, reprezentovaný sloganem o soužití bratrské rodiny sovětských národů, byl ve skutečnosti

propagandistickou zástěrkou rusifikačních procesů jako produktu stalinské národnostní politiky, jež zastavila rozvoj kulturní autonomie nedominantních národů – korenizaci – dvacátých let. Rusifikační procesy se odůvodňovaly potřebami modernizace, společenského a hospodářského pokroku, kterým se sovětská společnost ubírala ke komunismu a který vyžadoval, jak to bylo s novým akcentem formulováno za vrcholného brežněvismu, postupně „slijanije narodov“. Každé impérium a nadnárodní superstát vyžaduje svou *lingua franca*, čistě již z praktických důvodů pro potřeby komunikace. Rusové, jimž chyběla jakákoli možnost konfrontace s vyspělými systémy a kteří byli vychováni v sebestředném přesvědčení o sovětské společnosti jako vrcholu celosvětového vývoje a v naprosté identifikaci se svým státem, vnímali rusifikaci jako nutný atribut sovětského systému a pokroku. V upřednostňování ruského jazyka a kultury a ignoranci odlišných kultur spatřovali projev civilizační vyspělosti, překonávání národnostní roztržiténosti, nepotřebných tradic a buržoazních stereotypů. Sovětský systém poměřovali optikou historické vertikály se zaostalostí a národnostní politikou *carismu*. Jestliže se Sověti mohli odvolávat na to, že ruský faktor po revoluci fungoval například ve Střední Asii jako skutečný modernizační element, který likvidoval někde dokonce ještě polofeudální zvyklosti, v Pobaltí připojeném roku 1940 (definitivně však až po skončení druhé světové války) tento faktor narážel na evropské struktury s elementární zkušeností občanské společnosti, industrializace a všeobecné vzdělanosti obyvatelstva. Poválečná socialistická industrializace však i navzdory značným investicím nepřinášela žádoucí efekt, protože rusifikace, s níž byla spojena, byla v povědomí místního obyvatelstva vnímána převážně centro-periferní optikou unifikace. Celý proces byl v Pobaltí vyostřován úrovní příchozího *homo sovietica* – z velké části se jednalo o dělníky, kteří s sebou přinášeli ruské zvyky, ruské prostředí a primitivnost sovětské masové kultury. Místní se po zlomení ozbrojené protisovětské resistance částečně adaptovali, ale projevy odporu v kolektivní i osobní formě – jako např. spontánní protirusky zaměřené demonstrace a odmítání komunikace v ruštině – přetrvávaly. Vztahy sovětského centra a pobaltských republik (jako vyspělé periferie) se tak vyznačovaly značnou rozporuplností.

PROTAGONISTÉ PERESTROJKY VERSUS JEJÍ KRITICI A ODPŮRCI

Historiografie sovětské perestrojky se vyznačuje značnou subjektivitou a polaritou, jež jsou pochopitelně dány politizací tohoto procesu. Historici disponují mimo jiné především rozsáhlou memoárovou literaturou protagonistů perestrojky. Každý z nich ve svých pamětech předkládal jistý subjektivní výsek historie, jak ji sám zažil a chápal, přičemž se snažil svou výpověď objektivizovat, a obhájit tak svou roli. Připomeneme zde pouze hlavní přístupy a práce související s tématem, neboť lze těžko obsáhnout detailně celou bohatou produkci. Takový záměr by mohl být sám o sobě tématem jiné, podstatně rozsáhlejší publikace. Fenoménu Michaila Gorbačova a perestrojky byla v minulosti věnována enormní pozornost. Gorbačov založil po odchodu z prezidentské funkce (v prosinci 1991) Mezinárodní fond sociálně-ekonomických a politologických studií (Gorbačov-Fond), jenž se stal přirozeným edičním, organizačním a finančním centrem odkazu perestrojky. Fond uspořádal k tématu řadu konferencí, edičních projektů, publikoval množství memoárové literatury,² pramenných edic³ a vydává též „gorbačovské čtení“⁴ z pořádaných tematických konferencí a diskusních seminářů. Elektronický archiv M. Gorbačova a jeho poradců je neobsáhlejšími zdrojem pramenů k perestrojce a bezesporu i jedním z badatelsky nejvštránějších archivů v Rusku. Cenné jsou zápisy z jednání, *pro memoriam*, podkladové expertní materiály, z nichž velká část již byla publikována ve výběrových edicích.⁵ Dokumenty jsou přístupné v elektronické podobě, často se jedná o kopie, jejichž originály leží v Archivu prezidenta RF. Vzhledem k výrazně apologetické funkci instituce a stále živému politickému dopadu si však badatel musí oprávněně položit otázku selekce archiválií, relevance a celistvosti veřejnosti zpřístupněných dokumentů a rovněž se může ptát, jaké dokumenty mohou stále ještě čekat na zveřejnění.⁶ Na manipulaci a vytváření idealizujícího obrazu tvůrců perestrojky upozornil veřejnost mladý ruský historik Pavel Stroilov, který v archivu pracoval začátkem tohoto století a vyvezl z něj kopie tisíců dokumentů do Velké Británie, kde roku 2004 požádal o politický azyl.⁷ Od té doby řada dokumentů

vyšla v oficiálních edicích, některé však byly zpětně utajeny, množství z nich stále ještě čeká na zveřejnění.

Paměti vydávali Gorbačovovi poradci a spolupracovníci; historiky byla hojně citována především práce Grigorije Šachnazarova *Cena svobody*.⁸ Ke koncepcím a působení liberální opozice a motoru demokratizace od roku 1989 jsou cenné rozsáhlé vzpomínky jednoho z poslanců a vůdčích osobností mežregionálů Viktora L. Šejnise. Šejnis psal o horizontální polarizující linii mezireformní, ale stále nomenklaturní věrchušky kolem M. Gorbačova a o generaci „šedesátníků“, proudu, který generačně a v první fázi i ideově vycházel z reformních změn a idejí šedesátých let. Jeho publikace hodnotí Gorbačova a reformy z kritických pozic důsledně demokratického proudu.⁹ Za názorově blízkou může být považována memoárová kniha Borise Jelcina, tehdy ještě enfanta terrible ruské politické scény.¹⁰

Své paměti vydávali jako protipól gorbačovské produkce i jeho oponenti a funkcionáři s odlišnou autoritativní vizí (například šéf KGB Vladimir Krjučkov)¹¹ nebo spolupracovníci, zklamaní sovětským vůdcem osobně, koncepčně i politicky – předsedové vlády Nikolaj I. Ryžkov,¹² Valentin S. Pavlov,¹³ tajemník ÚV KSSS Jegor K. Ligačov,¹⁴ roztrpčený dlouholetý poradce Valerij I. Boldin,¹⁵ předseda Nejvyššího sovětu SSSR Anatolij I. Lukjanov¹⁶ a další, pro něž cílem této písemné produkce bylo dokázat Gorbačovovi a jeho poradcům základní vinu na zániku Sovětského svazu. Tyto publikace se soustřeďují na příčiny a průběh rozpadu Sovětského svazu, přičemž systémové změny a demokratizační procesy z pochopitelných důvodů ponechávají stranou pozornosti, bagatelizují je či je vidí jako nástroj státní destrukce. Memoárovou literaturu sovětského antiliberalního proudu doplňuje značné množství textů geopolitického, protidemokratického a nacionalistického zaměření, jež popisují „největší geopolitickou katastrofu v dějinách 20. století“ a hledají její viníky.¹⁷ Ne náhodou značná část produkce pochází z pera bývalých členů silových struktur, kteří spolu se stranickou byrokracií tvořili tmel a poslední opory sovětského impéria.¹⁸ Geopolitika se stala vděčným tématem, které nalezlo čtenáře i politickou podporu. Gorbačovovi a jeho reformátorům vyčítali slabost v zahraniční politice, neopodstatněné ústupky Západu a stažení se ze středovýchodní

Evropy, rozložení institucionalizované nadvlády nad východním blokem a nakonec i rezignaci na Pobaltí.¹⁹ N. Naročnickaja ve své knize *Rusko a jeho místo ve světě* psala přímo o „infantilním sacharovsko-gorbačovském myšlení“.²⁰

Práce ruských historiků se převážně soustřeďovaly na transformaci sovětské státnosti v ruskou. Téma perestrojky prizmatem ruského nacionálního vývoje podal například A. S. Barsenkov, jehož přehledná syntéza se zařadila mezi standardní výkladové syntézy ruských dějin putinovského období.²¹ Barsenkov ve starší práci věnoval pozornost metodologickým východiskům, charakteristice historiografie a pramenné základně bádání o perestrojce.²² Právní interpretaci rozpadu Sovětského svazu z pohledu centra se věnoval systematicky Z. A. Stankevič.²³

I přes dlouholetou politizaci tématu vznikaly historické práce, jež se snažily o odstup od politizace a o vyvážený přístup. Řadí se k nim například práce historika A. V. Šubina.²⁴ Závěsy skryté sovětské politické historie poodhrnul historik R. G. Pichoja, jenž využil své dlouholeté zkušenosti z archivů. V letech 1990–1996 pracoval jako vedoucí archivní služby. Perestrojce a rozpadu SSSR věnoval třetinu své rozsáhlé publikace o fungování sovětského vedení po druhé světové válce.²⁵ Větší otevřenost pro bádání v ruských archivech, která by snížila závislost na memoárové literatuře a umožnila více verifikovat vzpomínky a rozvinout další směry bádání, byla problematizována krátkým časovým odstupem a selektivností dokumentů i přístupu k badatelům. Z klíčového Centra chranněnija sovremennoj dokumentacii, kde jsou uloženy dokumenty KSSS, byla zpřístupněna jen část. Z pootevření archivů mohli během devadesátých let profitovat především západní historici, kteří disponovali finančními zdroji nutnými pro zpřístupnění řady dokumentů. Nelze však vše přičítat zastaralému systému, podobně jako v jiných zemích platila zároveň ještě archivní časová lhůta pro vydávání dokumentů.

Západní poměrně rozsáhlá literární produkce nebyla tolik postižena politickou polarizací; bezesporu i tito autoři si však museli položit otázku vztahu perestrojky a zániku Sovětského svazu a nevyhnuli se údivu nad rychlým koncem supervelmoci.²⁶ S odstupem času vzrostla potřeba ustoupit od faktografických prací a aktuálních analýz²⁷

a teoreticky uchopit perestrojkové procesy a jejich vlivy. Zájem se ve dle desovětizace koncentroval na fenomén nacionalismu, nacionální mobilizace obyvatelstva a nacionální konflikty. Z raných kritických reflexí politiky sovětské perestrojky byly vysoce hodnoceny například práce Richarda Sakwy.²⁸ Doposud pravděpodobně nejsystematičtější pokus o zhodnocení jednotlivých aspektů perestrojky a přístupů k ní představovala série tematických článků k faktorům rozpadu SSSR kolektivu odborníků kolem časopisu *Journal of Cold War Studies* v letech 2003–2005.²⁹ Vliv sovětských změn na východoevropské státy sovětského bloku konceptualizoval Mark Kramer, vůdčí osobnost projektu. Kramer klasifikoval jednotlivé interpretační přístupy do šesti skupin a podle difuze převažujících inovačních podnětů periodizoval vzájemné působení demokratizačních a nacionálních proudů a vlivů sovětského centra a východoevropské periferie do tří etap.³⁰ Kramer upozornil na spojitost a přelévání krizí sovětského vnějšího a vnitřního impéria a význam podpory postkomunistických vlád pobaltskému státně emancipačnímu procesu. V roce 2002 vyšla publikace Marka Beissingera postihující prostřednictvím kvantitativní analýzy etnických demonstrací a násilných konfliktů etnonacionální mobilizaci a vliv nacionálních hnutí na rozklad sovětské velmoci.³¹ Těžko lze v západní literatuře najít sympatie k neostalinským odpůrcům perestrojky a obhájcům impéria. Tento proud, tak početný v ruském diskurzu, v tom západním logicky chyběl. Západním pendantem zmiňovaného ruského diskurzu, vyznačujícím se však stejnou moralizující absolutizací, mohla být nanejvýš neoimperální reaganovská koncepce říší zla vytrácející se ze slovníku s rozvojem americko-sovětských vztahů po navázání dialogu představitelů obou velmocí. Sympatie, postavené na mezinárodních zásluhách perestrojky, ukončení studené války a blokovém dohledu nad středovýchodní Evropou, patřily reformnímu proudu a demokratizaci. Archie Brown, britský sovětolog, viděl perestrojku jako vítězství reformátorů a internacionalistů nad neostalinisty a ruskými nacionalisty v konfliktu, který měl kořeny již v brežněvovském období. Jeho práce *Seven Years that Changed the World*, názvem parafrázující známou knihu amerického novináře Johna Reeda o bolševické revoluci, koncentrovala pozornost k ústřední postavě dramatu M. Gorbačovovi. Ve srovnání strategických chyb,

kteře vedly k zániku sovětského státu, a přínosů perestrojky zřetelně převažují pozitiva pro ruskou společnost, země bývalého sovětského bloku i globální situaci.³² Zajímavý pohled na perestrojku mohou nabídnout dobové analýzy k jednotlivým jejím fázím a ke změnám historického paradigmatu,³³ například práce německých politologů a sovětologů včetně dokumentace v Archiv der Gegenwart, Bundeszentrale für politische Bildung, Berichte des Bundesinstitutes für ostwissenschaftliche und internationale Studien nebo zprávy a analýzy amerického Rádia Svobodná Evropa.³⁴

„ZPÍVAJÍCÍ REVOLUCE“ A JEJÍ PROTAGONISTÉ

Pobaltská literární produkce v naprosté většině vycházela z opačného přístupu k zániku sovětského státu, než jaký zastávali sovětsští badatelé. V hodnocení perestrojkového přínosu vyzdvihovala obdobně jako západní historiografie hodnoty občanské společnosti, demokracie, které spojovala s obnovením nezávislosti. Pobaltské revoluce v sobě obsahovaly syntézu nacionálního a demokratizačního zápasu. Tvořily část rozsáhlého diskurzu o boji proti totalitarismu, o rozkladu sovětského bloku, osvobození a dekomunizaci.³⁵ Nutno však dodat, že jejich časové zařazení z větší části spadalo do doby, kdy již nebylo možné považovat SSSR za totalitní stát, a byly to právě perestrojkové demokratizační reformy, které pro ně vytvořily prostor. Vhodnější by však bylo definovat je jako boj proti reliktvům totalitarismu a monostranicko-autoritativnímu systému. Od západní historiografie se práce pobaltských historiků lišily tím, že více ventilovaly historickou zkušenost z konce perestrojky spojenou s mocenským nátlakem M. Gorbačova a s jeho destabilizačními kampaněmi, jejichž cílem bylo odradit pobaltské státy od odtržení. Rozpad Sovětského svazu pro ně nebyl putinovskou „největší geopolitickou pohromou 20. století“,³⁶ nýbrž osvobozením od nadvlády velmoci, národnostního útlatku a pozdním historickým odškodněním za stalinský teror. Lotyšská prezidentka Vaira Vīķe-Freiberga rozpad Sovětského svazu označila za „nejlepší událost, která se stala v Evropě v minulém století“. „Mému národu tento rozpad umožnil znovu získat svobodu, tedy znovu se zařazovat do Evropy, začít dohánět z politického a ekonomického hlediska

zpoždění získané za všechny ty roky okupace a násilného připojení k sovětskému impériu,“ prohlásila v reakci na Putinovo vyjádření během konference o Evropské ústavě v Lille.³⁷ Nacionální mobilizace a „zpívající revoluce“ měly logicky pro kolektivní identitu pobaltských národů charakter přelomového konstitutivního prožitku, který položil základy, od nichž se začala odvíjet současná podoba společnosti.

Značnou část pobaltské knižní produkce tvořila literatura subjektivního charakteru. V početné memoárové literatuře proto oproti ruské produkci nešlo o otázku chyb a viny, ale naopak o obhajobu zvolené strategie, zásluh boje za svobodu a obnovení státnosti. Osobní prožitky zde splývají s narativem pobaltské revoluce a slouží k podpoře a legitimizaci pozice autorů na politické scéně devadesátých let po obnovení státnosti. Aktivní účast na osamostatnění dává u řady autorů mnohým „bojovníkům za nezávislost“ možnost zapomenout na předchozí působení – často ve velmi vysokých stranických a vládních funkcích v řadách republikové nomenklatury (A. Brazauskas, A. Gorbunovs, A. Rüütel).

Jen menší část protagonistů lidových front opustila slibně rozběhnutou kariéru, rezignovala na podíl při budování státu a vrátila se z institucionalizující se politiky a chodu státu do bývalých profesí, do uměleckého života nebo našla nové uplatnění v podnikání. Aktivisté lidových front vytvořili základ nové politické a hospodářské elity, která řídila pobaltské státy po celá devadesátá léta a během první dekády nového století.

Západní vědci více než domácí koncipovali svá bádání jako regionální, často vztahové téma k SSSR nebo Rusku nebo západní Evropě. Bouřlivé dění na přelomu osmdesátých a devadesátých let vyzvedlo polozapomenuté Pobaltí ze sovětského prostoru a upoutalo k němu pozornost historiků a politologů.³⁸ Kolektiv badatelů v čele Grahamem Smithem tematizoval centro-periferní vztahy v rámci delšího tranzitivního úseku jako proces emancipace republikových elit (a zvláště inteligence) ze sovětského centralistického modelu k liberální demokracii a upozornil na ekonomické aspekty separatismu.³⁹ Na rozdíl od pobaltských historiků západní historiografie a politologie vnímala emancipační procesy v širším komparativním kontextu koncepcí nacionalismu a nacionálních konfliktů.

Obnovované vztahy bylo třeba informačně podložit i z pohledu bezprostředních svědků, státníků, diplomatů a novinářů. Přelomové okamžiky pobaltské revoluce a ambivalentní a komplikovaný vývoj postoje švédské diplomacie zachytil například švédský konzul v Rize Larss Pēters Fredēns.⁴⁰ Hojně citované jsou například publikace britského novináře Anatola Lievena, jenž byl svědkem změn v Rusku, bojů na Kavkaze i pobaltské revoluce. Jeho *Baltická revoluce* patřila na Západě k nejčtenějším a nejčtivějším dílům svého druhu.⁴¹ Zvláště kriticky reflektoval perestrojku jako zápas o moc v Moskvě působící kanadský zpravodaj Donald Murray, jehož kniha vyšla i v českém překladu.⁴² Často bývají citovány i paměti amerického velvyslance v Moskvě Jacka Matlocka. V jeho publikaci pobaltské dění tvoří součást komplexní reflexe perestrojky, její zahraniční politiky a americko-sovětských vztahů.⁴³ Svě vzpomínky se chystal vydat i československý velvyslanec v SSSR Rudolf Slánský. Bohužel své chystané paměti již nedopsal, zachovalo se pouze úvodní zamyšlení.⁴⁴

I přes shodná regionální východiska by bylo chybné vnímat litevskou, lotyšskou a estonskou literaturu paušalizujícím pohledem. Značný rozdíl je patrný v akcentech tematizace národně a státně emancipačního procesu. Odlišnosti strategií a těžišť úkolů, které plnily národní revoluce, byly způsobeny právě rozdíly v postavení jednotlivých republik, rozdílnou etnickou strukturou obyvatelstva a v neposlední řadě i rozdílností úrovně politických a hospodářských vztahů k centru a závislosti na něm. O srovnání odlišností a shod „pobaltské cesty“ se pokusili pobaltští autoři i protagonisté v rozsáhlém sborníku *The Baltic Way to Freedom*, kde akcentovali právě nenásilný charakter pobaltské „zpívající revoluce“.⁴⁵ Tato „gándhiovská“ racionální cesta nenásilí je odlišovala od kavkazských ozbrojených konfliktů a přinášela estonskému, litevskému a lotyšskému hnutí za nezávislost sympatie evropské i americké veřejnosti.

LITEVSKÁ CESTA: PATOS REVOLUCE, JEJÍ HRDINOVÉ A OBĚTI

Litevci sami sebe vnímali (a byli i zvenčí vnímáni) romantizujícím prizmatem svých bouřlivých dějin jako národ bojující houževnatě i za cenu strašných zkoušek, utrpení a krvavých obětí za svou svobodu.

Současně však na ně bylo pohlíženo jako na národ nerealistických paličatých snilků, zatvrzelých utopistů, povstalců a revolucionářů. Tak je představili na Západě i američtí historici litevského původu V. Stanley Vardys a Judith B. Sedaitisová.⁴⁶ V litevské literatuře převládala zejména témata geneze Sajūdisu a jeho úspěchu, obnovení státnosti, obrany republiky vládou Sajūdisu a zápasu za diplomatické uznání.⁴⁷ Fenomén Sajūdisu (Svaz na podporu perestrojky) a jeho protagonistů jednoznačně dominoval při generování kolektivní paměti litevské společnosti. Zařadil se do povstalecké tradice narativu národních dějin. Průběh litevské revoluce, která vygradovala až ve vyhlášení obnovení nezávislosti republiky doslova proti všem v březnu 1990, byl poznamenán úsilím centra podlomit republikovou vládu Sajūdisu všemi prostředky – od ekonomické blokády a politického nátlaku až k teroristickým zásahům jednotek vnitřní armády. Akt proklamace obnovení státnosti 11. března 1990 tvoří mezník, který zřetelně rozděluje litevskou revoluci do dvou etap: na éru aktivizace veřejnosti a mobilizace, spojenou s vytvořením Sajūdisu, a druhou etapu, jež se vyznačovala vyhlášením nezávislosti a zápasem za její realizaci proti sovětským pokusům o odstavení radikálního Sajūdisu a přivedení Litvy zpět do rámce sovětské svazové legality. Etnocentrický patos revoluce však na přelomu osmdesátých a devadesátých let zastínil potřebu strukturální analýzy systémových změn a fungování komunistického systému na všech jeho úrovních.

Dvacetileté výročí umožnilo vydání řady prací memoárového charakteru i prací historiků, jimž časový odstup umožnil akvizici interpretace širšího spektra primárních i sekundárních zdrojů. Genezi hnutí, mobilizaci společnosti a vítěznému volebnímu tažení byl zasvěcen XII. svazek monumentální edice litevských dějin *Lietuvos istorija* renomovaných historiků Česlovase Laurinavičiuse a Vladase Sirutavičiuse. Roku 2008 vyšel první díl, jenž se soustředil na genezi a vývoj Sajūdisu a litevské společnosti do vyhlášení nezávislosti 11. 3. 1990.⁴⁸ Souběžně s ním vyšla kolektivní práce protagonistů tehdejšího dění i historiků *1991–ųjų sausis – rugsėjis: nuo SSRS agresijos iki tarptautinio pripažinimo*, věnovaná finální etapě od lednové agrese až do faktického obnovení samostatnosti a uznání *de jure* v srpnu 1991. Středoevropský faktor zůstal téměř bez povšimnutí.⁴⁹ Pro

mezinárodní souvislosti obnovení litevské samostatnosti má význam přehled názorů sovětských, západoevropských, amerických a pobaltských protagonistů tehdejší politiky, excerpovaný z memoárové literatury. Středoevropští politici zde však bohužel chybí.⁵⁰ Ze západních autorů podal svědectví o probuzení Litvy v několika publikacích americký renomovaný historik Alfred Erich Senn. Ve svých pracích propojil historický nadhled, americké vzdělanostní a profesní zázemí se zážitky ze svých cest do Litvy na přelomu osmdesátých a devadesátých let a sledoval a vysvětlil zde dynamiku litevské revoluce.⁵¹ Koncept litevské revoluce jako obrození však litevská historiografie přijala dosti nejednoznačně. Litevský historik Nerijus Šepetys jej zpochybnil poukazem na neoprávněnost konceptu předpokládajícího pasivitu většiny „spícího“ národa. Koncept obrození podle něj odsouval z historického vědomí linii litevského disentu a katolické církve, a naopak vyzdvihoval „probuzení“ reformních komunistů. Šepetys proto trvá na termínu epocha Sajūdisu.⁵² Přinejmenším pro dobu 1988–1989 však termín obrození má svou platnost. Termín obrození je však natolik etablován, že jej používá řada litevských i zahraničních autorů a těžko ho lze z historiografie vytěsnit. Ve své době byl synonymem národní aktivizace, vždyť i tiskový zpravodaj Sajūdisu nesl název *Atgimimas* (Obrození, probuzení).

N. Šepetys rozdělil koncepty historiografie do čtyř proudů, jejichž obsah by se dal vyjádřit následujícími hesly: Litva bez suverenity – Litva bez budoucnosti; poražená perestrojka; národní obrození a změna politického systému; strategie vítězné revoluce.⁵³ První dva koncepty byly spjaty s tradiční politickou historiografií – s první kompilační prací kolektivu bývalých stranických historiků, akcentující význam reformních komunistů pro litevskou nezávislost.⁵⁴ Druhý přístup byl spojen s personifikujícím modelem amerického historika A. E. Senna, jenž koncentroval pozornost na konflikt mezi republikou a centrem a na příčiny neúspěchu Gorbačovovy strategie v Litvě, kdy se po ztrátě reformní iniciativy pokoušel obnovit ztracený vliv mocenskými a násilnými akcemi.⁵⁵

Třetí koncept, spojený s prací německé badatelky Barbary Christopheové, se soustředil na vazby a naopak protikladné polohy konstrukcí *nation* a *state-building*. Obnovení litevské státnosti zkoumal

prizmatem transformace litevského politického a historického vědomí.⁵⁶ Poslední koncept, na nějž Šepetys upozornil, vnímal obnovení litevské nezávislosti jako výsledek geopolitické mezinárodní hry mezi Spojenými státy, Sovětským svazem a Litvou.

Základní dokumenty k obnovení nezávislosti jsou přístupné v elektronické verzi na stránkách litevského parlamentu a v archivu ministerstva zahraničních věcí. Relevantní dokumenty k litevské revoluci uchovává Lietuvos ypatingas archyvas (Litevský zvláštní archiv), Lietuvos vaslybės naujasis archyvas (Litevský státní nový archiv), Lietuvos istorijos instituto archyvas (Archiv Institutu litevských dějin), Archiv ministerstva zahraničních věcí, Archiv vlády Litevské republiky a archivy dalších ministerstev a vládních institucí. Litevský nový státní archiv soustřeďuje i pozůstalosti signatářů aktu 11. března 1990, organizací, hnutí a politických stran, a obsahuje i část archivu Sajūdisu. Velká část archivní dokumentace Sajūdisu zůstává dosud v soukromých archivech.⁵⁷ Zásadní pozornost byla věnována genezi, rozvoji a prosazení Sajūdisu. Jakkoli se Sajūdis stal hlavním motorem hnutí za nezávislost, prvenství v aktivizaci veřejnosti patřilo litevskému disentu. V katolické Litvě byl silný katolický disent, jenž působil na litevskou veřejnost v roli nátlakové skupiny a katalyzátoru radikalizace veřejnosti i samotného Sajūdisu.⁵⁸ Proti oficiálnímu Sajūdisu se však tato radikální varianta neprosadila.

Velmi početná je memoárová produkce litevských protagonistů. Charakterizuje ji polarita mezi představiteli radikálního proudu Sajūdisu a umírněným proudem reformních komunistů. Hlavním dělicím momentem byla otázka způsobu obnovení nezávislosti a strategie vůči svazovému centru. Vůdčí osobnost cesty k nezávislosti Vytautas Landsbergis vydal několik vzpomínkových knih, ve kterých zúročil svůj bohatý osobní archiv.⁵⁹ Velký zájem vzbudily svého času vzpomínky bývalého tajemníka Virgiliuse Čepaitise. Politickou dráhu litevského radikálního pravicového politika ukončilo odhalení jeho spolupráce s KGB. Zmíněnou knihou se proto snažil rehabilitovat, vysvětlit své důvody a svou pozdější činnost v Sajūdisu. I jeho vzpomínky jsou dovedeny do března 1990.⁶⁰ Obdobné motivy vedly k sepsání vzpomínek a interpretaci bouřlivých událostí Landsbergisovu oponentku, první předsedkyni republikové vlády a představitelku umírněného

křídla Sajūdisu Kazimieru Prunskienė,⁶¹ která reprezentovala střední proud litevských reformních komunistů. Z řad levice publikoval své vzpomínky i další Landsbergisův rival, první tajemník Komunistické strany Litvy a v letech 1993–1997 první prezident Litevské republiky Algirdas Brazauskas⁶² a tajemník ÚV KSLi Lionginas Šepetys.⁶³ Při jejich úhlu pohledu je logické, že zdůrazňovali roli litevských reformních komunistů a hyperbolizovali jejich význam pro přechod od totalitního systému k parlamentarismu a později k nové republice.

Československý aspekt je ve výše zmiňované produkci zastoupen pouze okrajově. Hlavní pozornost byla věnována vnitřním procesům a vztahům republiky se svazovým centrem nebo diplomatickému boji za uznání a hledání podpory na Západě. Z litevských protagonistů připomínal roli Československa nejvíce V. Landsbergis, když oceňoval úlohu V. Havla ve zmezinárodnění litevské otázky, ale stejně vysoce oceňovala tohoto československého státníka i K. Prunskienė. Své svědectví o pohnuté době zanechal rovněž představitel Litvy v Moskvě E. Bičkauskas.⁶⁴

Důležitým informačním zdrojem k našemu tématu je dobový tisk – tiskové orgány lidových front, které věnovaly československému dění pozornost už záhy po svém vzniku (hlavním periodikem Sajūdisu byl *Atgimimas*), dále i republikový proreformní tisk. K reformnímu proudu patřil *Gimtasis kraštas* (Rodný kraj). Články o československém kulturním dění a opozičních aktivitách uveřejňoval časopis litevské inteligence *Literatūra ir menas* (Literatura a umění). Litevský stranický tisk byl oproti tomu plně pohlcen děním uvnitř republiky a Sovětský svaz a střední Evropa ležela mimo jeho pozornost. Ruskojazyčná prosovětská periodika (*Sovėtskaja Litva*) přebírala hodnocení ústředního stranického orgánu (*Pravdy*) a o československé dění se téměř nezajímala.

LOTYŠSKÉ „TŘETÍ OBROZENÍ“

Lotyšský diskurz nabízel analogický, ne však identický pohled. Disent neměl v luteránském a slabě religiózním Lotyšsku charakter náboženský, ale spíše občanský a nacionální. V širším vývojevém kontextu lotyšské protisovětské rezistence během poválečného

vývoje až do obnovení samostatnosti analyzuje dění v zemi nedávno vydaná publikace kolektivu autorů pod vedením Tālavse Jundzise.⁶⁵ Podstatný rozdíl existuje v pojetí lotyšské revoluce, kterou lotyšská literatura vnímá termínem „třetí obrození“, postihující nikoli jen proces demokratizace a národní emancipace, nýbrž i aktivizaci kulturního potenciálu národa, jeho duchovní renesanci. Pojem obrození se objevil poprvé v souvislosti s řížskými demonstracemi a diskusemi neformálně roku 1987. Termín byl v podobě „třetího obrození“ integrován do historického vědomí v časovém vertikálním kontextu a byl spjat především se jménem akademika Jānise Stradiņše, který ve svém díle zasadil souběžně probíhající proces do regionálně-historického kontextu národních a státních tradic a symboliky.⁶⁶ První obrození souviselo s formováním moderního národa v 19. a začátku 20. století, druhé obrození bylo spojováno s aktivizací za první světové války a následným *state-buildingem* – nikoli jen budováním, nýbrž i vybojováním a organizací státu proti německým, ruským a sovětským alternativám uspořádání regionu. Lotyšský historik Valdis Blūzma se pokusil přenést modelovou periodizaci národního hnutí, jak jej pojímá český historik M. Hroch, na lotyšské „třetí obrození“. Fázi A spojil s působením lotyšské inteligence v západní emigraci, kde udržovala kontinuitu s meziválečnou republikou, a s disentským hnutím v republice. Formativní fázi B vlastenecké agitace spojil s vystoupením neformálních občanských skupin a hnutí v letech 1986–1988. Období kulminovalo vystoupením inteligence během léta 1988. Fáze C, kdy agitace vlasteneckých skupin získala široký ohlas, v jehož důsledku vzniklo masové hnutí, spojil Blūzma se vznikem Lidové fronty Lotyšska v říjnu 1988.⁶⁷ Lze však namítnout, že asociální spojení je vnějškové, M. Hroch sledoval proces formování národních hnutí v souvislosti s rozpadem feudální společnosti, formováním kapitalistické (občanské) společnosti a modernizačními sociálně-ekonomickými procesy (v první řadě industrializací a urbanizací). Procesy na přelomu osmdesátých a devadesátých let 20. století měly zcela odlišný charakter, byť některé aspekty národní mobilizace a centro-periferních vztahů mohou předchozí procesy připomínat. Tím nezpochybňujeme samotný pojem „třetího obrození“. Má sám o sobě vypovídací hodnotu, jeho zavedení a prosazení ukazuje na předchozí

propad národní identity, hloubku „lotyšského spánku“ způsobeného sovětizací a rusifikací republiky. Pojem „třetího obrození“ patří více ke konceptu *nation buildingu* než *state buildingu*, resp. *re-buildingu*, v němž se pohybují litevské práce. Je to patrné srovnáním nejen se základními fakty lotyšského vývoje pod sovětskou vládou, ale i s odlišnými mobilizačními akcenty estonského a litevského hnutí.

Své vzpomínky vydal tiskem i novinář a první předseda Latvijs Tautas Fronte (Lidové fronty Lotyšska, LTF) Dainis Īvāns.⁶⁸ Idealistický novinář na rozdíl od jiných „otců zakladatelů“, kteří přešli do politických stran a ovlivňovali lotyšské dění devadesátých let a další dekády, však nezůstal v politice. Znechucen politickými intrikami a vývojem lotyšské politické scény rezignoval a stáhl se do ústraní. Svou úlohu v lotyšských dějinách popsal legendární publicista Mavriks Vulfsons, který na zasedání tvůrčích svazů republiky poprvé veřejně před zraky kamer otevřeně zpochybnil sovětskou tezi o socialistické revoluci v Lotyšsku a přiznal okupaci.⁶⁹ Básník Jānis Peters, čelná osobnost „třetího obrození“ a Lidové fronty Lotyšska, své vzpomínky věnoval mimo jiné i svému působení ve funkci prvního lotyšského reprezentanta v Moskvě a zmínil zde i styky s československým velvyslancem Rudolfem Slánským.⁷⁰ Dokumenty a rozhovory s protagonisty ke vzniku a vývoji shromáždila publikace o Lotyšské lidové frontě;⁷¹ k obnovení státnosti pak publikace *4. maijs*.⁷² Deklarace nezávislosti 4. 5. 1990 byla vnímána jako výrazný předěl v periodizaci perestrojky a lotyšské cesty ke státu, i když se nevyslovovala pro okamžité obnovení, ale stanovila pouze přechodné období s nedefinovaným koncem.⁷³ Zápasu za diplomatické uznání obnoveného lotyšského státu se věnoval diplomat Jānis Ritenis.⁷⁴ Svůj podíl na cestě k obnovení lotyšského státu se jako kontrapunkt ke kompromisní LTF snažili připomenout i představitelé radikálně nacionalistického proudu např. Odisejs Kostanda.⁷⁵

Spektrum lotyšského tisku bylo analogické jako v litevském případě. Československé problematice věnoval pozornost týdeník LTF *Atmoda*, takřka od začátku svého pravidelného vydávání. *Atmoda* jednoznačně podporovala opozici a disent. První profil V. Havla v Lotyšsku zveřejnil časopis tvůrčí inteligence *Literatura un Māksla*. Stranický tisk oproti tomu, podobně jako v ostatních svazových republikách, přebíral

články *Pravdy*, která projevům nespokojenosti československých občanů s normalizačním režimem, růstu vlivu disentu na veřejnost a opozičním projevům nevěnovala pozornost. Nepočtená korespondence s Prahou se nachází v archivu LTF v Latvijas Tautas frontes muzejs.

ESTONSKÁ CESTA DO EVROPY

Ačkoli estonská koncepce pracovala s termínem obrození pro aktivizaci estonské společnosti, vystupuje v estonské literatuře výrazně do popředí idea návratu do Evropy – návratu k (západo)evropským občanským a kulturním hodnotám.⁷⁶ Tento výrazný motiv rezonuje s Kunderovou koncepcí střední Evropy, upomíná na to, že tento prostor byl sice sovětskou nadvládou vržen do eurasijského prostoru, ale kulturně se stále hlásí ke kořenům (západo)evropské kultury a mentality. Regionálně se estonské intelektuální prostředí nehlásilo ke střední, nýbrž k severské Evropě. Vzpomínky estonských aktivistů obsahuje rozsáhlá kolektivní monografie *Estonia: Identity and Independence. On the Boundary of Two Worlds* z roku 2004.⁷⁷ Bývalý předseda vlády Edgar Savisaar publikoval své názory a vzpomínky v roce 2004 a připomněl v nich i své kontakty s československými politiky.⁷⁸ K přehodnocování ideových koncepcí v humanitních vědách je podnětná práce A. Parka.⁷⁹ Neopominutelný základ studia estonské revoluce a moderních dějin v komparativním záběru představuje produkce amerického politologa estonského původu Reina Taagepera *Estonia: Return to Independence*.⁸⁰ Respektovaný americko-estonský politolog byl bedlivým pozorovatelem, ale i přímým aktérem dění.

Své paměti vydali i předseda Nejvyššího sovětu ESSR (a druhý prezident obnoveného estonského státu) Arnold Rüütel⁸¹ a ministr zahraniční věcí Estonské lidové fronty a první prezident Estonské republiky Lennart Meri.⁸² Jde-li o estonská periodika, lze nalézt články vztahující se k československým projevům nespokojenosti s normalizačním režimem v tiskovém orgánu Estonské lidové fronty *Vaba Maa* a časopisu estonské inteligence *Kultura ja Ehu*. Obdobně jako v litevském a lotyšském případě bylo pro estonský ústřední stranický tisk směřovatelné referování celosvazové *Pravdy* (*Rahva Hääl, Sovětskaja Estonija*).

SOVĚTSKÁ PERESTROJKA, JEJÍ ČESKOSLOVENSKÁ IMITACE A SAMETOVÁ REVOLUCE

Posledním velkým tematickým okruhem této práce je reflexe perestrojky v české a slovenské společnosti. Propojení do jednoho tématu je prvním pokusem zachytit vliv, způsoby komunikace a předávání informací, působení československého faktoru na dění v Litvě, Lotyšsku a Estonsku a význam československého faktoru v jeho symbolické rovině i ohlasu tehdejšího dění v pobaltských státech. Při zkoumání významu a vlivu a bilaterálních vztahů představuje zřetelný mezník přelom listopadu a prosince 1989 – pád normalizačního režimu v Československu. Za výchozí bod pro výzkum jsme stanovili rok 1988, rok velkých změn v demokratizaci a začátek velkého demokratizačního pohybu v SSSR a pobaltských republikách. Vzhledem ke glasnosti, jejíž součástí bylo zrušení cenzury, vznikl nezávislý tisk, který se v Litvě, Lotyšsku a Estonsku oprostil od stranického dohledu a mohl kriticky reflektovat dění nejen v republice, Sovětském svazu, ale také proměny ve východní Evropě i globální procesy. Pobaltské republiky i určující svazová centra perestrojky se ocitly v procesu demokratizace společnosti daleko před Československem, kde normalizační vedení Komunistické strany Československa bránilo pronikavějším reformám až do svého pádu na konci roku 1989. Od roku 1990 se situace změnila v souvislosti se zahájením československé samostatné politiky a vyostřením otázky Pobaltí a rozpadu Sovětského svazu.⁸³

Následující období 1990–1991 přineslo proměnu dynamiky tranzičních procesů. Zatímco pobaltské republiky nastoupily proces vedoucí k osamostatnění a jejich vývoj ovlivnily důsledky zápasu, který sváděly se svazovým centrem, v Československu odpadl Sovětský svaz jako faktor změn vnitřního politického systému. Problematika vztahů Československa a pobaltských republik měla již zřetelně odlišný kvalitativní charakter vzhledem k nově formulované politice demokratické vlády a prezidenta vůči Sovětům, zemím střední a východní Evropy, Západu a všemi deklarované nastoupené cestě do Evropy. Navázané vztahy oscillovaly kolem problematiky uznání a podpory Litvy a dalších pobaltských států v nenásilné evoluci obnovení nezávislosti.

První rozsáhlejší kritické reflexi perestrojky a jejího místa v sovětských dějinách se věnoval český historik v německém exilu Michal Reiman. Práce vydaná v českém překladu roku 1991 nebyla pouhým převodem německého originálu z roku 1987, ale reagovala i na nové poznatky v evoluci procesu, jenž se za tři roky podstatně posunul.⁸⁴ Perestrojka exilovému historikovi umožnila během druhé poloviny osmdesátých let cestovat do SSSR a tyto cesty mu přinesly oživení kontaktů a možnost setkání i diskuse s řadou jeho známých, kteří byli činní v politice nebo vědě, a mohl tedy sledovat proces za chodu z bezprostřední blízkosti. Jeho finále však zůstávalo nadále otevřenou záležitostí. Nic nesvědčí o rozdílném pojetí a tempu perestrojky více než paradox, že exilový historik mohl již volně pobývat v SSSR, zatímco pobyt ve vlasti mu byl nadále znemožňován. Michal Reiman se k perestrojce vrátil s více než patnáctiletým časovým odstupem i v memoárech a názorům svým i exilové levice, soustředěné kolem časopisu *Listy*, na perspektivu procesu věnoval podstatnou část publikace. Logickým komponentem ve vztahu k perestrojce byla otázka československé imitace sovětských reforem, podmínek k udržení pozic normalizátorů a změn režimu pod tlakem vnějších i vnitřních faktorů. Exil (viz například diskuse během roku 1986), disent i tzv. šedá zóna inteligence vítaly nástup sovětských reforem, i když naděje vkládané do změny vztahu nového kremelského vedení k Praze se ukázaly být liché.⁸⁵

Z analogického prostředí vedl dialog s Michailem Gorbačovem i další protagonistu pražského jara Zdeněk Mlynář. Mlynářovo renomé respektovaného experta a sovětologa posílila známost s M. Gorbačovem ze studií na MGU na začátku padesátých let. Rozhovory obou spolužáků z právnických studií vyšly v několika jazycích.⁸⁶

Vývoj sovětské politiky vůči státům Varšavské smlouvy na přelomu osmdesátých a devadesátých let zachytila pramenná edice Ústavu pro soudobé dějiny připravená Z. Sládkem ve spolupráci s V. Prečanem. Pramenná edice vyšla jako součást sedmisvazkové řady studijních materiálů pro konferenci Demokratická revoluce v Československu 1989 – předpoklady, průběh a bezprostřední výsledky.⁸⁷ Tento ediční počín k desetiletému výročí sametové revoluce mohl sice dokumentovat základní stanoviska ÚV KSSS a hodnocení

sovětských protagonistů na základě vydaných pamětí, a vytvořit tak první základnu, ale pochopitelně nemohl zaplnit rozsáhlou informační mezeru ve vztazích Moskva–Praha. I přes zpřístupnění stranických dokumentů Institutem M. Gorbačova v Moskvě stále citelně chybí znalost diplomatické korespondence a hodnocení vývoje na obou stranách. Obdobné problémy nalézáme i na české straně, kde byly důležitým informačním zdrojem zpřístupněné zápisy jednání předsednictva ÚV KSČ. Na své archivní zpracování však ještě čekaly fondy jednotlivých stranických funkcionářů (například generální tajemník M. Jakeš) v Národním archivu a stejně tak archiv ministerstva zahraničních věcí.

Průvodcem dobového chápání a manipulace veřejným míněním je bezesporu dobový tisk, oficiální *Rudé právo*, navyklé po několik desetiletí přejímat bez kritické reflexe články sovětského tisku a tiskové agentury TASS. Informačně přínosným zdrojem k našemu tématu byl *Týdeník aktualit*, jehož posláním bylo překládat články ze sovětského tisku. *Týdeník aktualit* tedy předkládal výběr ze sovětského tisku, vedle tradičních textů o sovětské mírové politice a o úspěších při budování sovětské společnosti však v letech 1988–1989 zveřejňoval také překlady článků politiků a historiků, polemiky nad stalinismem a jeho důsledky; tedy kritickou produkci, jež jinak v československém tisku, který byl na rozdíl od sovětských periodik stále pod bedlivým dohledem cenzury, neměla šanci vyjít. Pro běžnou veřejnost znechucenou omíláním sovětských úspěchů však *Týdeník aktualit* zůstal i nadále nečitelným a neatraktivním produktem normalizace.

Pro polistopadové období autor této publikace pracoval s *Lidovými novinami* a *Rudým právem*, které vyjadřovaly stanoviska dvou hlavních politických proudů ve společnosti; z periodik pobaltskému dění věnoval systematickou pozornost týdeník *Respekt*.

V situaci, kdy byla dostupná jen část fondů ve státních archivech, jež se vázaly k námi zkoumané problematice, plnily významnou roli pozůstalosti (například pozůstalost V. Macury)⁸⁸ a privátní archivy účastníků a organizátorů hnutí na podporu pobaltských republik.

Institucionálním střediskem výzkumu perestrojky se stal na začátku devadesátých let Ústav dějin střední a východní Evropy

ČSAV (AV ČR). Tým pracovníků institutu připravil i první nástin dějin sovětského bloku.⁸⁹ Z domácích autorů se řadou aspektů perestrojky zabýval především historik Emil Voráček. Význam Grobačova se pokusil zhodnotit Václav Kotyk.⁹⁰ Základní rysy inovativního přístupu Gorbačovova vedení k východoevropským satelitům pak analyzoval Bohuslav Litera.⁹¹ Celkově však lze říci, že v Československu zůstala perestrojka značně ve stínu prioritního zájmu na jedné straně o dokumentaci československého disentu, a na straně druhé o normalizační režim a jeho represivní politiky, rozbor fungování silových složek a strategie proti opozičním proudům. Poměrně dobře máme zdokumentovánu aktivizaci občanských aktivit, disentu,⁹² radikalizaci veřejnosti vedoucí k masovým demonstracím, které přispěly k pádu komunistického režimu. Jiří Suk a jeho spolupracovníci podrobně zpracovali vznik Občanského fóra, jeho prosazení jako dominantní politické síly a převzetí moci.⁹³ Vlastní paměti a hodnocení událostí ze svého pohledu vydaly nejen přední osobnosti disentu – V. Havel,⁹⁴ J. Dienstbier,⁹⁵ P. Pithart,⁹⁶ ale i jejich protipóly, straničtí a vládní funkcionáři – V. Biřák,⁹⁷ M. Jakeš,⁹⁸ L. Štrougal⁹⁹ a I. Knotek.¹⁰⁰ Straničtí funkcionáři se snažili obhájit vlastní zdiskreditovanou politiku poukazem na své reformní plány, chystané politické uvolnění a zavedení prvků tržního hospodářství s tím, že jejich plány nevyšly, byvše odstaveny z pořadu dne sametovou revolucí. Je pochopitelné, že prioritní pozornost byla zaměřena na vztah a hodnocení sovětské perestrojky a politiky M. Gorbačova k sovětskému bloku,¹⁰¹ pobaltská problematika zůstala marginální záležitostí.

Z linie literatury zaměřené na sametovou revoluci a základní osu konfliktu disent – normalizační režim vybočuje kniha Michala Pullmanna *Konec experimentu. Přestavba a pád komunismu v Československu*, jež je nejucelenější odborně fundovanou reflexí problematičtějšího vztahu československého režimu a perestrojky.¹⁰² Pullmann však své dílo nepojal jako klasické událostní dějiny. Generační odstup mu umožnil oprostit se od duálního událostního pojetí a objektivně analyzovat myšlenkový svět československé přestavby a její výrazové prostředky. Pro naši práci má význam rozbor nejednoznačné a značně problematické recepce Gorbačovových reforem a vztahu československé přestavby a sovětské perestrojky. Tomuto vztahu věnoval pozornost

rovněž Alexandr Ort.¹⁰³ V širším kontextu sovětských dějin od nástupu L. Brežněva se fenoménem Gorbačova a vztahů Moskvy se satelity až do rozpadu sovětského bloku zabýval český historik působící ve švédské emigraci Karel Durman. Jeho kniha *Útěk od praporů* zahrnuje klasifikaci a zhodnocení rozsáhlých pramenných a sekundárních zdrojů, které se objevily z větší části v rámci edičního boomu po pádu sovětské velmoci.¹⁰⁴

Předkládaná publikace si klade za cíl především zodpovědět otázky, jakým způsobem byl demokratizační a státně emancipační proces pobaltských národů reflektován českou, resp. československou společností. Inspirativní teoretickou konstrukcí byl autorovi především koncept přelévání (*spillover*) inovačních procesů Marka Kramera pro sovětský a východoevropský prostor.¹⁰⁵ Jejich vzájemný vztah byl strukturován podle vazeb k jeho nositelům – těm aktérům, kteří určovali politiku státu a drželi mocenský monopol, tedy k vedení komunistické strany a oficiálním představitelům státu v letech 1988–1989. Na druhé straně i opozice musela vyjádřit svůj postoj odvozený z vlastního principiálního požadavku demokratizace v Československu. Pozornost proto zaměřujeme na politický dialog, na vytváření analogických struktur, které mohly komunikovat společným srozumitelným jazykem, navazovat kontakty a ideová spojenectví. Vzhledem k nástupu demokratizačního procesu pobaltských republik od léta 1988 si můžeme položit otázku, jak se tento časový předstih projevoval ve vztahu k Československu.

Pro období let 1990–1991 je relevantní otázka po kontinuitě postoje představitelů opozice, kteří se dostali po listopadu 1989 do nejvyšších státních funkcí. Ve vyhraněné podobě se můžeme ptát po platnosti starého hesla polských povstání z 19. století „za naši i vaši svobodu“ a jeho uplatnění – naplnění či vyprázdnění – v konfrontaci se zásadní změnou československé politiky a vůbec celého charakteru politického systému a státu. Na jaře 1990 začala ostrá konfrontační fáze státně emancipačního procesu v Pobaltí. Československá reprezentace k němu musela zaujmout postoj v kontextu globálních změn ve střední a východní Evropě, v kontextu formulace nové politiky ke gorbačovské perestrojce, Sovětskému svazu a novému systému v regionu i Evropě. Nově formulovala národní zájmy v otázce

bezpečnosti a ekonomické závislosti. Nová politická reprezentace musela na jedné straně řešit dilemata a střety principiálních ideových postojů, včetně míry podpory demokratizačních procesů a národního sebeurčení, a na druhé straně „realpolitiku“ různých variant ve formulaci národních zájmů a širších bezpečnostních a ekonomických regionálních i evropských hledisek.

Vedle velkých klasických makrohistorických témat sovětské perestrojky, lidových front a procesu obnovení nezávislosti pobaltských republik nebo ohlasu perestrojky a československé zahraniční politiky po listopadu 1989 a významu litevské otázky v letech 1990–1991 jsme si kladli otázku významu občanských aktivit na podporu Pobaltí. Mikrohistorie Baltského svazu umožňuje pochopit příčiny sympatií části kulturní veřejnosti pro nezávislost pobaltských republik. Stěžejní roli v Baltském svazu a ve vytvoření občanské aktivity na podporu pobaltských republik sehrál literární historik a sémiotik Vladimír Macura, s jehož baltistickou pozůstalostí jsem měl možnost pracovat díky pochopení jeho manželky a doc. Pavla Janouška z Ústavu pro českou literaturu AV ČR. Během práce na tématu se podařilo kontaktovat řadu aktivistů napojených na Baltský svaz nebo Litevce a Estonce v Československu. Díky jejich porozumění bylo možné využít jejich soukromé archivy, které často kompenzovaly nedostupnost dokumentů v oficiálních institucích. Někteří své vzpomínky na Baltský svaz, česko-litevské, česko-lotyšské a česko-estonské vztahy a podpůrné aktivity 1990–1991 poskytli pro účely této publikace. Poděkování náleží protagonistům a aktivistům, v jejichž vzpomínkách se podařilo zachytit subjektivní vnímání dění, a doplnit tak fakta získaná studiem archivních materiálů a literatury. Velký dík patří Jonatanu Tomešovi, který autorovi zpřístupnil řadu informací, včetně unikátního rozhovoru s V. Havlem z roku 1989 v estonském rozhlase, a překládal publikace z estonštiny. Autor této publikace uskutečnil rozhovor s poslancem Federálního shromáždění v letech 1990–1992 Miroslavem Sychrou, který také ochotně poskytl své fotografie z monitorovací mise litevského referenda.

Poděkování za vstřícnost, přístup k dokumentům a literatuře i za konzultace patří pracovníkům Archivu Fondu M. S. Gorbačova, stejně tak jejich kolegům z archivů, knihoven a akademických institucí

ve Vilniusu, obdobně lotyšských v Rize a estonských v Tallinnu. Z historiků, kteří se odborně věnovali tomuto úseku moderních dějin, bych rád poděkoval za informace a rady estonskému historikovi Magnusu Ilmjärvovi a lotyšské historičce Dainė Bleiere; nezapomenutelné byly diskuse o české a litevské historii s kolegy Česlovasem Laurinavičiusem, Vladasem Sirutavičiusem a dalšími historiky v příjemném tvůrčím prostředí Institutu litevských dějin ve Vilniusu. Mezi vedlejší výstupy projektu patřily i česko-litevská konference k uznání Litvy *de jure* a navázání diplomatických vztahů v září 2011 a výstava *Cesta ke svobodě*, které jsme uspořádali společně s litevskou historičkou Daliou Bukelevičiutė na Vilniuské univerzitě. Výstava procestovala univerzity ve Vilniusu a Brně a několik dalších měst v Litvě i České republice. Závěrečné uznání nejen za rozvoj česko-litevských vědeckých a kulturních vztahů, ale i za pochopení, praktickou pomoc a zastřešení našich akcí patří velvyslanectví České republiky v Litvě, především tituláři Radku Pechovi.